

SOSIAL TƏSİSAT KİMİ AİLƏNİN SPESİFİKLİYİ

Məqalədə ailə, ailənin tarixi formaları, ailəyə münasibətdə ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin fikir və münasibətləri ətraflı şərh olunmuşdur. Ailənin sosial institut kimi keçdiyi tarixi mərhələlər, onu səciyyələndirən xüsusiyyətlər də geniş izah olunur. Eyni zamanda burada nikah, onun növləri haqqında da məlumat verilir, monoqam və poliqam ailənin xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilir, fikir və təkliflər irəli sürülür. Müasir Azərbaycanda ailənin möhkəmlənməsi istiqamətində aparılan dövlət əhəmiyyətli tədbirlərdən danışılır.

Cəmiyyətin özəyi olan ailə ibtidai icma quruluşu nəzdində sinif, millət və dövlətdən əvvəl yaranan ən qədim sosial institutdur. Onun yaranmasına bütün sosial-iqtisadi və mədəni proseslər, gündəlik həyat tərz, ətraf mühitin amilləri təsir göstərir. Min illər ərzində ailə sivilizasiyalı cəmiyyətin vacib komponentlərindən olmuş, tarixi inkişafın hər bir mərhələsində insan istehsalını yerinə yetirmişdir [15, s.11]. Ailə qədər ictimai həyatın dəyişiklik, nailiyyət, inkişaf və çətinliklərinə həssas olan başqa bir sosial institut yoxdur [12, s.244]. İstənilən cəmiyyətin sosial quruluşunun lazımi komponenti olan və çoxlu sosial funksiyaları yerinə yetirən ailə cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır, çünki cəmiyyətin inkişafı insan ilə bağlı olduğu kimi, insanın inkişafı da ailə ilə bağlıdır. Ailə haqqında düzdür müxtəlif fikirlərin, ideyaların olmasına baxmayaraq, XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində ailənin tarixi barəsində heç danışmaq da ola bilməzdi. Bu sahədə tarix elmi hələ tamamilə Musanın Beş kitabının təsiri altında idi. Burada daha ətraflı təsvir edilmiş patriarxal ailə formasını nəinki danışqsız olaraq ən qədim ailə forması hesab edirdilər, hətta çoxarvadlılıq istisna edilməklə müasir burjua ailəsi ilə eyniləşdirirdilər. Əslində guya ailə ümumiyyətlə heç bir tarixi inkişafdan keçməmişdi. Ən çoxu fərz edilirdi ki, ibtidai zamanlarda nizamsız cinsi əlaqələr dövrü ola bilərdi [18, s.7]. Doğrudur, təknikahlılıqdan əlavə bir də Şərq çoxarvadlılığı və hind – Tibet çoxərliyi məlum idi; lakin bu üç formanı tarixi ardıcılıqla düzmək mümkün deyildi və bunlar heç bir qarşılıqlı əlaqə olmadan yan-yanı dururdu. XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərindən etibarən artıq filosof, sosioloqlar ailənin tarixini tədqiq etməyə, öyrənməyə başladılar. 1861-ci ildə görkəmli İsveçrə alimi Baxovenin “Ana hüququ” adlı əsəri çapdan çıxdı. Bu əsərdə müəllif aşağıdakı müddəaları irəli sürmüşdür: 1) əvvəllər insanlar arasında qeyri-məhdud cinsi əlaqələr olmuşdur və bu əlaqələri müəllif yerində işlədilməyən “heterizm” (subay yaşayan kişilərin ərsiz qadınlarla əlaqəsi – red. N.S.) sözü ilə qeyd edir; 2) bu cür əlaqələr atamı düzgün müəyyən etmək üçün heç bir imkan vermir və buna görə də mənşəyi yalnız qadın xətti üzrə – ana hüququna əsasən müəyyən etmək mümkün idi, əvvəllər bütün qədim xalqlarda məhz belə olmuşdur; 3) bunun nəticəsində qadınlara mane olmaq etibarlı ilə, gənc nəslin yeganə qəti məlum valideyni olmaq etibarlı ilə yüksək dərəcədə hörmət və ictimaiyyət göstərilirdi, bu da, Baxovenin fikrincə, qadınların tam hökmranlığı (ginekokratiya) dərəcəsinə çatırdı; 4) qadının yalnız bir kişiylə məxsus olduğu təknikahlılığa keçilməsi ən qədim dini əhkamın pozulması demək idi (yəni, qalan kişilərin həmin qadına qədimdən bəri olan hüququnun həqiqətdə pozulması demək idi), bunun pozulması isə belə bir günahın yuyulmasını tələb edirdi və ya buna ödənc vermək şərti ilə yol verilirdi, bu ödənc isə ondan ibarət idi ki, qadın müəyyən müddət ərzində özünü başqa kişilərin ixtiyarına verməli idi.

Nikah və ailənin tarixi haqqında tədqiqat aparan alimlərdən biri də ingilis alimi C.F.Mak-Lennan olmuşdur. O, ilk dəfə olaraq “qaçırma-nikah” forması, ekzoqamiya, endoqamiya haqqında məlumat vermişdir. Mak-Lennan qədim və Yeni dövrün bir çox vəhşi, barbar və hətta sivilizasiyalı xalqlarında elə bir nikah forması tapır ki, bu zaman adaxlı təklikdə və ya öz dostları ilə birlikdə gəlmi sanki zorla onun qohumlarının əlindən alıb qaçırmalı idi. Nə qədər ki, kişilər öz tayfaları içərisində kifayət qədər arvad tapa bilirdilər, belə bir nikah üçün heç bir əsas yox idi. Lakin biz eyni

dərəcədə tez-tez görürük ki, inkişaf etməmiş xalqlar arasında müəyyən qruplar daxilində nikah qadağan edilirdi, buna görə də kişilər özləri üçün arvadları, qadınlar isə özləri üçün ərləri həmin qrupdan kənarda tapmağa məcbur idilər. Daha bir ingilis alimi C. Lebbok isə qrup nikahlar (Communal marriage) haqqında 1870-ci ildə “Sivilizasiyanın mənşəyi” adlı əsərində məlumat vermişdir. 1871-ci ildə ailə haqqında həlledici material verən amerikan alimi L. Morqan olmuşdur. O, 1871-ci ildə Havay “Punalua” ailəsi, 1877-ci ildə isə “Qədim cəmiyyət” adlı əsərində qan qohumluğu olan nikahlar barəsində, eyni zamanda müxtəlif nikah formaları haqqında məlumatlar vermişdir. Ailə, onun tarixi formaları haqqında məlumat verən tədqiqatçılardan biri də Cenevrə professoru Jiro-Tölon olmuşdur.

Ailə vasitəsilə davam edən insan nəsli sosiallaşaraq əxlaqi baxımdan kamilləşir. Ailə eyni zamanda məişət təşkilinin özəyi və mühüm tələbat vahididir. Ailənin əsasını cəmiyyət tərəfindən sanksiyalaşdırılmış kişiylə qadının nikahı təşkil edir. Lakin ailə təkcə hüquqi cəhətdən təsdiq olunmuş münasibət deyil, həmçinin kişi və qadın münasibətini təşkil edir. Valideyn və uşaqlar arasında əlaqə ailəyə mühüm sosial institut xarakteri verir.

Ailənin mahiyyəti onun quruluşu, funksiyası və üzvlərinin əxlaqi rollarında ifadə olunur. Ailə funksiyası bir tərəfdən ailə sisteminin qarşılıqlı fəaliyyətini əks etdirir. Ailəyə cəmiyyətin dinamik inkişaf və tələbatı sistemində sosial institut kimi baxılırdı, onun məzmun və sosial funksiyaları dəyişirdi. Ailə üzvlərinin qohumluq münasibətindən başqa mənəvi, əxlaqi, hökmranlıq münasibətləri onun quruluşunu təşkil edir. Avtoritar ailələrdə qadın kişiylə, uşaqlarsa valideynlərinə tabe olduğu halda, demokratik ailələrdə rolların bölünməsi ənənəyə uyğun deyil, şəxsi keyfiyyətlərə görə, ərlə arvadın hər ikisinin qəbul etdiyi qərarla birgə iştirakına əsaslanır. Düzgün münasibətlər hüquqi normalarda, ərlə arvadın vəzifəsində, valideynlər və uşaqların bir-birinə qarşı münasibətində öz əksini tapır. Ailədə əsas rol münasibətləri ər və arvadın, atanın (ananın) və uşaqların, qardaş və bacıların, həmçinin qayınana, qaymata və gəlinin (kürəkənin) arasında olan düzgün münasibətlərdir. İndi qadınların əksəriyyəti bu və ya digər regionlarda istehsalatda, ailənin iqtisadi təminatında çalışır və ailənin qərarlarında eynihüquqlu iştirak edir. Bu hal ailənin funksiyallaşmasına, ailə-nikah münasibətlərinə, ana-qadın şəxsiyyətinin inkişafına, ərlə arvadın eynihüquqlu olmasına, demoqrafik əlaqə, doğumun azalmasına və boşanmanın çoxalmasına gətirib çıxardı. Ailədə böyük nəsil və orta nəsil arasında qarşılıqlı əlaqə münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi prosesində nuklear ailələrin sayı artır, valideyn və uşaqlar arasındakı münasibətlər dəyişir.

Sosial institut kimi cəmiyyətin formalaşması ilə yaranan ailə özünün ilk inkişaf mərhələsində kişi və qadın, böyük və kiçik nəsil arasındakı münasibətlərlə, eyni zamanda tayfa və icma adətləri ilə nizamlanırdı. Əxlaqın, dinin, sonra isə dövlətin yaranması ilə cinsi həyatın nizamlanması əxlaqi, dini və hüquqi xarakter aldı. Bu, nikaha daha çox sosial nəzarəti gücləndirməyə imkan verirdi. Din və hüquqdan kənarda nikah qiymətdən düşür və nikah hüququ cinsi əxlaqın yaranmasına səbəb olurdu. Hüquq nikahın əxlaqi dayaqına müsbət təsir edirdi. Bu hüquq poliqamiyanın yox edilməsini sürətləndirərək, valideynlərin uşaqların tərbiyəsində məsuliyyətini artırır, qadın üzərində kişinin hökmranlığını məhdudlaşdırır və onun zorakılığa çevrilməsinə imkan verməyən hüququ bazanı yaradır. Bəzi hüquqi vəzifələr insanlarda uyğun əxlaqi keyfiyyətlərin yaranması və inkişaf etdirilməsinə imkan yaradırdı. Nəhayət, nikahın hüquqlaşması yalnız ailəyə deyil, dövlət qarşısında da müəyyən vəzifələr qoyurdu. Əgər nikahın müdafiə və dayaq ehtiyacı olarsa, oraya daxil olan adamlar ictimai fikrə, istərsə də qanuna müraciət edə bilərlər. Deməli, nikah hüququ ailədə hüquqi münasibətlərin yaranmasında proqressiv hadisədir. Beləliklə, nikahda və ər-arvad münasibətlərində insanın təbii və sosioloji təbiətinin yaranması hiss olunur. Ona görə də nikahın mahiyyət və spesifikasiyaya yalnız cinsi əlaqə kimi baxmaq olmaz.

Nikah tarixən qadın və kişi arasında dəyişən sosial formadır. Bunun əsasında cəmiyyət onların cinsi həyatını təsdiq edir, ər-arvadlıq və qohumluğu, hüquq və vəzifələrini təyin edir. Ancaq ailə nikaha nisbətən daha mürəkkəb sistemdir. Ona görə ki, ailə təkcə ərlə arvadı deyil, onların uşaqlarını, hətta qohumlarını birləşdirir. Ona görə də ona nikah qrupu kimi deyil, sosial institut kimi baxmaq lazımdır. Ailə, nikah yaxud qan qohumluğuna əsaslanan kiçik sosial qrupdur. Ailə üzvləri bir-birinə məişət birliyi, mənəvi cavabdehlik və qarşılıqlı köməklə bağlıdır [2, s.187].

Ailəni səciyyələndirən iki mühüm xüsusiyyət: a) məişət birliyi; b) özünəməxsus münasibətlər sistemi – qarşılıqlı cavabdehlik, məsuliyyət və kömək ayırd edilir. Bu xüsusiyyətlər qarşılıqlı əlaqədədir. Ailəni xarakterizə edərkən onları birlikdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Özünün bu xüsusiyyətlərinə görə ailə digər kiçik qruplardan fərqlənir. Digər sosial qruplarda olduğu kimi, ailənin də özünəməxsus məqsəd və vəzifələri, tərkib və demoqrafik strukturu, onun dəyər, norma və davranış nümunələri vardır. Ailə, müxtəlif növ ictimai münasibətləri kompleks şəkildə birləşdirən, müxtəlif mənəvi və ictimai tələbatları ödəyən əvəzolunmaz sosial məfhumdur. Ailədə hər bir insan həyatının əsas mərhələləri inkişaf edir, orada insan asanlıqla özünü idarə edir, öz maraq və yaşayışını təmin edir. Bu baxımdan ailənin obyektiv elmi tədqiqi mürəkkəb məsələdir.

Ailə müxtəlif ictimai elmlərin öyrənilməsində bir alətdir. Bu elmlərdən hər birisi ailə və onun funksiyasını təyin etməyə çalışır. Lakin ailə haqqında ən dürüst məlumatı sosiologiya elmi verir. Ailə məzmun, quruluş və forma baxımından tarixən dəyişən, universal əlamətləri ilə qohumluq əlaqələri sistemini, şəxsiyyətin sosial və fərdi keyfiyyətlərinin inkişafını təmin edən və müəyyən iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən bir qrupdur. Ailə kişi və qadınların cinsi, estetik, etik hisslərini təmin etməklə, şəxsiyyətin sosial və fərdi keyfiyyətlərini realizə edir.

F.Engels “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” kitabının müqəddiməsində yazır: “Materialist baxımdan tarixdə əsas an son hesabda həyat üçün lazım olan istehsal və təkrar istehsalıdır. Lakin o da iki cür olur. Bir tərəfdən həyat üçün lazım olan istehsal: yemək əşyaları, geyim, yaşayış yeri və bunun üçün lazım olan alət, digər tərəfdən insanın özünün istehsalı, nəslin davamı” [7, s.17]. Alim uzun müddət Şimali Amerika hindu-irokezlər tayfasında yaşamış, öz müşahidələrini “Qədim cəmiyyət” kitabında göstərmişdir. F.Engels Amerika alimi Lyus Morqanın (1818-1881) etnoloji tədqiqatlarının nəticəsindən istifadə etmişdir. Morqan deyir: “Ailə fəal ünsürdür: o heç vaxt dəyişilməz qalmır, cəmiyyət aşağı pillədən yüksək pilləyə doğru inkişaf etdikcə, o da aşağı formadan yüksək formaya keçir. Qohumluq sistemləri isə, əksinə, passivdir: ailədə baş verən tərəqqi bunlarda yalnız uzun müddət keçdikdən sonra özünü göstərir və yalnız ailə əsaslı surətdə dəyişildikdə, bunlar da əsaslı surətdə dəyişilir” [10, s.242]. L.Morqan ailə və qohumluq münasibətlərini tədqiq edərkən belə bir fərziyyə irəli sürmüşdür ki, insan cəmiyyətinin ilk dövrlərində tayfadakı üzvlər arasında cinsi əlaqədə heç bir normaya riayət olunmamışdır. Sonralar valideynlər və uşaqlar arasında cinsi əlaqə qadağan edildikdən sonra müəyyən formada ailə həyatı yarandı.

Ailə öz inkişafında aşağıdakı fazalardan keçmişdir: promiskutet, qan qohumluğu olan ailə, pualua ailə, ikili ailə, sindiasmik ailə, monoqam ailə [17, s.106-109]. Nikah da öz tarixinə görə müəyyən formalara ayrılır. Onun inkişaf sxeminə görə promiskutet – nikaha qədərki münasibətlər, qrup və ya dual-nəsli, ikili və monoqam nikahlar fərqləndirilir. Y.İ.Semyonova sadəcə cinslər arasında münasibəti tənzimləyən və pozitiv sosial normaların olmadığını bildirən “promiskutet” anlayışının yerinə “anomiya” anlayışının işlədilməsini daha məqsəduyğun sayırdı [13, s.93]. İbtidai cəmiyyətin ilk dövrlərində promiskutet, qrup və ya dual-nəsli nikaha keçid baş verir. Qrup nikah nəsil arasında münasibətləri xarakterizə edirdi. A və B nəsiləri, onların da A_1+A_2 və müvafiq olaraq B_1+B_2 (1-kişi, 2-qadın) ibarət olduğunu qəbul etsək, həmin nəsil arasında A_1-A_2 və B_1-A_2 dual-nəsli nikahın formalaşdığını qəbul etmək olar. Bu, ərlə arvadın bir yerdə yaşamadığı, eyni təsərrüfat-məişət kollektivinə aid olmadığı diolokal nikahdır. Dual-nəsli nikah inkişaf edərək ikili nikahla əvəz olunur. İkili nikahda kişinin qadının nəslinə keçməsi (matrilokal nikah), sonralar qadının kişinin nəslinə keçməsi (patrilokal nikah) baş verir. Neolit dövründə istehsal təsərrüfatının meydana gəlməsi ilə tədricən monoqamıya yaranır. İlk dəfə olaraq nikah cinsi və təsərrüfat – məişət ittifaqına çevrilir, bununla da ailə - ev təsərrüfatı anlayışları ilə yaxınlaşır [6, s.45]. Cəmiyyətdə kapitalizm və bazar iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq nikahın təkamülü də davam edir [3, s.46-47].

İnsan cəmiyyətinin ilk dövrü üçün xarakterik olan promiskutet ayrıca ailə qrupunun olmadığı dövrdə kollektiv həyatın forması idi. Sosioloqların çoxu onu ailə həyatında əlavə mərhələ olduğunu iddia edirlər. Təbii ki, ibtidai insan yalnız kollektivdə sıx əlaqələr əhatəsində yaşaya bilərdi. Lakin L.Morqan cinsi ünsiyyətin məhdudlaşması nəticəsində onun ayrı-ayrı qruplara keçməsinə və tədricən qan qohumluğuna əsaslanan ailənin yaranmasına gətirib çıxarmasını göstərir [1, s.11].

Qan qohumluğu olan ailə – ailənin birinci pilləsidir. Burada nikahlı qruplar nəsillər üzrə bölünmüşdür: bütün babalar və nənələr, həmçinin onların uşaqları, yəni ata və analar da ailə daxilində bir-biri üçün ər-arvaddır; bunların uşaqları da ümumi ər-arvadların üçüncü dairəsini təşkil edir. Beləliklə, bu ailə formasında yalnız babalarla övladlar arasında, ata-analarla uşaqlar arasında qarşılıqlı ər-arvad hüquqlarına və vəzifələrinə yol verilmir. Ailənin bu pilləsində qardaşla bacının qohumluq münasibətini özlüyündə təbii hesab edən cinsi əlaqə də daxildir [10, s.243].

Cəmiyyətin inkişafı nəticəsində daha inkişaf etmiş ailə forması – punalua (1884-cü ildə “qrup nikahı” – “punalual ailəsi” kimi çap edilmişdir) yarandı. Əgər ailənin təşkilində irəliyə doğru ilk addım ata-analarla uşaqlar arasında cinsi əlaqəni kənar etmək idisə, ikinci addım bacılarla qardaşlar arasında həmin əlaqəni kənar etmək olmuşdur. Belə ailə növünə hələ də qrup halında olan evlənmə xas olsa da, endoqamiya tədricən ekzoqam prinsipi ilə əvəz olunurdu. Beləliklə, punalual ailə bir qəbilədən olan bacılar və digər qəbilədən olan qardaşlardan təşkil olunurdu. Belə ailədə bir kişi və bir qadın arasında daha möhkəm və uzun sürən əlaqə yaranırdı. Cüt nikahın yaranması üçün bu bir addım idi.

İkili ailə - çox və ya az müddətə ayrı-ayrı cütlərin birləşməsi hələ qrup nikahı zamanı və ya daha əvvəllər mövcud olmuşdur. Kişinin çoxlu arvadı arasında baş arvadı var idi və bu kişi də həmin arvadın başqa ərləri arasında onun üçün baş ər idi. Bu hal missionerlərin zəhnində xeyli dolaşılıq törənməsinə səbəb olur və onlar qrup nikahını gah nizamsız arvad ümumiliyi, gah da ər-arvadlıq sədaqətinin özbaşına pozulması hesab edirdilər. Lakin qəbilə daha çox inkişaf etdikcə və indi aralarında nikah mümkün olmayan “qardaşlar” qrupu ilə “bacılar” qrupuna daxil olanların sayı çoxaldıqca, ayrı-ayrı cütlərin adət halı almış bu cür birləşməsi getdikcə daha çox möhkəmlənməli idi [7, s.48].

Başqa ailə növü – sindiasmikdir. Burada bir kişi bir qadınla yaşaya bilərdi, lakin poliqamiya (çox arvad alma) kişinin əsas hüququ olaraq qalırdı. Ailə bağlılığı tezliklə dağılır, uşaqlar ana ilə qalırdı. Müxtəlif dövrlərdə xarici (hüquq, din, ictimai fikir) və daxili (qarşılıqlı hisslər, iqtisadi mараq) təsirlərə məruz qalan sabit ailə meyarı prinsip etibarlı ilə müxtəlif formalara (monoqamiya, poliqamiya) keçir. Sabit qadın-kişi əlaqələri ilə fərqlənən monoqam ailə yalnız kişinin iradəsi ilə dağıla bilərdi. Monoqam ailənin yaranmasının əsas səbəbi xüsusi mülkiyyətin əmələ gəlməsi və müdafiə edilməsi, yəni atalıq hüququnun təmini və ailə vərəşəsinə sahiblik olmuşdur.

Monoqam ailə ikili ailədən əmələ gəlmişdir. Bu ailə ərin hökmranlığına əsaslanır, özü də müəyyən atadan əmələ gəlməsinə şübhə yeri qoymayan uşaqlar doğulması kimi qəti ifadə olunan bir məqsəd daşıyır, mənşənin belə şübhəsiz olması isə ona görə lazımdır ki, müəyyən müddətdən sonra uşaqlar əsl vərəşə kimi ata əmlakına sahib ola bilsinlər. İkili nikahdan bu ailənin fərqi ondadır ki, nikah əlaqələri xeyli dərəcədə möhkəmdir. Bu ailə artıq tərəflərdən hər hansının arzusu ilə pozula bilməz. Bir qayda olaraq, yalnız ər bu əlaqəni pozub öz arvadını rədd edə bilər. Ər-arvadlıq sədaqətini pozmaq hüququ hər halda adət üzündən ər üçün təmin edilmiş qalır.

Müasir dünyada vahid tipli ailə yoxdur. Müxtəlif ailə münasibətlərinin olması bu və ya digər cəmiyyətin inkişaf dərəcəsi, ictimai münasibətlərin xarakteri ilə izah olunur. Bu gün dünyada ailənin aşağıdakı növləri mövcuddur: totemik klan, patriarxal ev icması, patriarxal və fərdi ailə [1, s.192]. Totemik klan (qəbilə) ailə həyatının ən köhnə formasıdır. Ona indi Avstraliya tayfalarında da təsadüf olunur. Ümumi adı ilə tanınan qəbilə üzvləri müqəddəsləşdirdikləri bir heyvanı özlərinin ulu əcdadı sayırdılar. Onlar qrup halında evlənilir və nəsil ana xətti ilə təyin edilir. Klanın bu forması bir neçə köçəri tayfalarda mövcuddur [10, s.245]. Ev icması ailə növü kimi keçmişdə hind-avropa xalqlarında mövcud idi (bəzi yerlərdə indi də qalıb). Belə ailə ümumi adla və bir neçə nəslin birgə yaşaması ilə xarakterizə olunur. Ümumi əcdadlarıyla ailənin bütün üzvləri bir nəslə məxsus olduğundan bacı və qardaş hesab olunur və böyük bir evdə yaşayırdılar. Bir neçə otaqdan ibarət olan bu evdə evlənenlər və onların uşaqları olurdular. Burada yalnız ana xətt ilə qohumluq təşkil edənlər qalır və onlara qadın başçılıq edir. İcmanın üzvləri öz ana ailələrində, bəzən kişilər qadınlarının yanında yaşayırdılar. Belə icmalarda tez-tez poliandriyaya rast gəlinirdi (yəni çoxərliklik və ya bir qadının

bir neçə əri olan evlənmə forması). Belə ailə formasına indi Tibetdə (Cənubi Hindistan) todas xalqında təsadüf edilir. Ata ev icması – yalnız ata xətti ilə qan qohumluğu olanları təşkil edirdi. Burada ana uşağı üçün uzaq qohum sayılırdı. Belə ailə növü yaxın vaxtlara kimi bəzi ölkələrdə, o cümlədən Yuqoslaviyada mövcud idi. Monoqam patriarxal ailədə yalnız ailə başçısı mülkün sahibi idi. Qohumluq ata tərəfdən sayılırdı. Ailə başçısının bütün hüquqları vardı. O ailə üzvlərini cəzalandıra bilər, qızını ərə verir, oğlunu evləndirir və s. Belə ailə növü yaxın vaxtlara qədər Çində vardı.

Nəqli kişi və qadın xətti ilə təyin edən fərdi ailə növü bu gün dünyada ən geniş yayılan formadır. Qeyd etdiyimiz kimi, nikah və ailə tarixən eyni zamanda meydana gəlməmişdir. Rus etnoqrafı Şternberq müxtəlif cinsdən olan şəxslərin cinsi münasibətinin hələ nikah olmadığını və bunun üçün ictimai sanksiyalaşdırmanın mühüm olduğunu, İ.S.Kon nikahdan ailəyə keçərkən cüt əlaqənin qrup əlaqəsi ilə rəqabətə girdiyini və onun ailənin mahiyyətini təşkil etdiyini [9, s.37], O.Kont ailəni cəmiyyətin ilkin özü, G.Zimmel insanların sosial qarşılıqlı təsirinin bir forması [5, s.25], Fredrik Le Ple ailəyə “kiçik cəmiyyət” kimi baxmış və “cəmiyyəti başa düşmək üçün ailəni başa düşmək lazım” olduğunu, A.Q.Xarçev ailəni nikah və qohumluq əsasında adamların birləşməsi [16, s.17], onların məişət eyniliyi və qarşılıqlı məsuliyyəti əsasında qurulması kimi təyin edirlər.

Cədvəl 1

Ailənin həyat dövrünün fazaları	Ailənin həyat dövrünü xarakterizə edən müvafiq hadisələr	
	Başlanğıc	Son
Formalaşma	Nikahın bağlanması	1-ci uşağın doğulması
Artım	1-ci uşağın doğulması	Sonuncu uşağın doğulması
Artımın sonu	Sonuncu uşağın doğulması	1-ci uşağın ailəni tərk etməsi
Azalma	1-ci uşağın ailəni tərk etməsi	Sonuncu uşağın ailəni tərk etməsi
Azalmanın sonu	Axırncı uşağın ailəni tərk etməsi	Validəynlərdən birinin ölümü
Ailənin dağılması	Validəynlərdən birinin ölümü	2-ci valideynin də ölümü, “boş yuva”

Cədvəldən göründüyü kimi ailə sosial institut kimi müxtəlif mərhələlərdən keçir: 1) ailənin əmələ gəlməsi – nikaha daxilolma; 2) uşağın doğulmasının başlanğıcı – ilk uşağın doğulması; 3) uşaq doğumunun sonu-axırncı uşağın doğulması; 4) “boş yuva” – axırncı uşağın ailə qurması və ailəni tərk etməsi; 5) ailənin mövcudluğunun dayanması – ər və ya arvadın birinin ölümü [11, s.286].

Sosial və iqtisadi mərhələlərdən keçən ailə sosial institut kimi cəmiyyət yaranan vaxtdan meydana gəlmişdir. Ailə nikaha daxil olunanların seçilməsi, seksual-əxlaqi standartlar, qadın və kişinin rəhbərliyi, valideynlər və uşaqlar və s. normalara əsaslanır.

Cəmiyyətin ilk inkişaf mərhələsində qadın-kişi, böyük və kiçik nəsil arasındakı əlaqələr tayfa-nəsil adətləri, dini-əxlaqi təsəvvürlər əsasında tənzimlənirdi. Dövlətin yaranması ilə ailə həyatı hüquqlaşaraq, ailə və dövlət qarşısında məsuliyyətlər qoydu. Ailənin sosial institut kimi başa düşülməsində ailədə rol münasibətinin böyük əhəmiyyəti var. Ailə rolu insanın cəmiyyətdəki sosial rollarından biridir. O, hər bir şəxsin, birinci növbədə ərlə-arvadın, valideynlərin, uşaqların, uzaq və yaxın nəslin (baba, nənə, böyük, kiçik və s.) rol, funksiya və yerini müəyyənləşdirir. Ailə rolunun yerinə yetirilməsi ilk növbədə rolun düzgün formalaşmasından asılıdır. Hər bir şəxs ailə üzvlərinin ailədəki rollarını və normalarını dərinlən başa düşməlidir. Ailədə böyük və ya kiçik özünü necə aparmaq, hansı normaları görmək lazım olduğunu bilməlidir. Öz davranışını düzgün yerinə yetirmək üçün şəxsiyyət öz yerini və digər ailə üzvlərinin yerini dəqiqləşdirməlidir. Ümumiyyətlə, o, ailə başçısı rolunu oynaya bilərmi? İradəsi zəif olan ailə başçısı yaşlı olsa belə axıracan bu rolu apara

bilməz. Ailədəki rol münasibətləri - anlaşıma və konfliktli ola bilər. Sosioloqlar rol konfliktinin yaranmasını belə göstərirlər:

1. Ailənin bir və ya bir neçə üzvünün konfliktli;
2. Roldaxili konflikt. Belə rol konflikti əsasən çoxnəsil ailələrdə olur [12, s.159].

Müasir ailələrdə belə problemlər əsasən qadının ailədəki rolu (təsərrüfat, uşaqların tərbiyəsi, ailə üzvlərinə qulluq, ailənin təminatı) ilə bağlıdır. Konflikt, qadının daha yüksək vəzifə və statusa malik olmasından, əqidə və dünyagörüşü qarşıdurmasından, öz vəzifə və funksiyasını yerinə yetirə bilməməsindən yaranır.

Müasir cəmiyyətdə ailə bir sosial institut kimi get-gedə zəifləyir. Əvvəllər qadın təsərrüfat işlərinə və uşaqların tərbiyəsinə, er isə ailənin maddi və mənəvi təminatına cavabdeh idisə, müasir qadınların əksəriyyəti siyasət və istehsal sahələrində çalışmaqla ailəni iqtisadi cəhətdən təmin edir. Bu da ailənin idarə olunması funksiyasını dəyişdirib neqativ və pozitiv hallara gətirib çıxarır. Bu hal, bir tərəfdən qadının əqli inkişafının artmasına, er ilə eyni hüquqda olmasına, digər tərəfdən konflikt münasibətlərin, ölümün artmasına və doğumun azalmasına gətirib çıxarır.

Müasir Azərbaycanın yaşlı ailələrində ailə üzvlərinin yaş, say və nəsil tərkibi, ailə həyatının xarakteri və digər proseslər ailə quruluşu məsələsinə daxildir. Müasir ailələrin quruluşu barədə müxtəlif fikir və münasibətlər mövcuddur. Məsələn, O.Qanskayanın fikrincə, ailənin quruluşu sosial müəyyənədicisi olub, onun üzvlərinin sosial mənsəbiyyətindən, təhsilindən və ixtisasından asılıdır. O, ailədəki nikahların sayının ailənin digər quruluş əlaməti kimi səciyyələndirərək, ailələrin sadə və mürəkkəb formalara bölünməsində müəyyən rol oynadığını qeyd edir [4, s.18].

Y.Semyonova er-arvad həyatının xarakteri, birliyi və quruluşunun ailə quruluşunun mühüm əlamətlərindən biri olduğunu göstərir. Ailənin quruluşu – hər şeydən əvvəl onun üzvləri arasında olan əlaqədir (ailə üzvləri: valideynlər, uşaqlar, er-arvad və s.). Onların qarşılıqlı münasibətləri prosesində sosial fəaliyyətin mahiyyəti, özünüdərkətmənin və əxlaqlarının xüsusiyyətləri təyin edilir. Ailənin quruluşuna adətən ailənin konkret göstəricisi olaraq onun tərkibi, ümumi sayı, nəsil tərkibinin və nikahların sayı, uşaqlar, qohumluq dərəcəsi, xarakteri və özünəməxsusluğu və s. daxildir [14, s.26].

A.T.Jdanko ailənin tərkib və çoxövlədliliğinin ailə quruluşunu təşkil etdiyini söyləyir. Ailənin quruluşu məsələsinə bir çox sosioloq və etnoqraflar ailədaxili münasibətlərdə iştirak edən şəxslərin əsas əlaqələrini də daxil edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, ailənin say, nəsil tərkibi bu məsələdə əsas yer tutur [8, s.489].

Bütün deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, ailə bir mürəkkəb sosial sistem kimi mütəzəm olaraq formalaşır. Cəmiyyətin inkişaf etməsi və dəyərlərin yeniləşməsi burada baş verən sosial, iqtisadi, demoqrafik, mənəvi, siyasi hadisələr və proseslər ailənin strukturuna, ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə, ailənin davamlılığına birbaşa təsir göstərir.

Açar sözlər: ailə, qrup nigah, poliandrik nigah, punalua ailə, sindiasmik ailə, monoqam ailə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Антонов А.И., Медков А.И., Нетрусов М.А. Демография семьи – проблемы моделирования семейного цикла жизни // Вестник МГУ. Социология и политология, 1997, №2, с. 97-108
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Qızıl Şərq, 1976, 591 s.
3. Брачность, рождаемость, семья за три века. II сб. стат. // Под. ред. А.Г.Вишневого и И.С.Кона. М.: Статистика, 1979, 183 с.
4. Ганцкая О.А. Семья: структура, функции, типы // Советская этнография, 1984, №6, с.16-29
5. Громов И.А., Майкович А.Ю., Семенов В.А. Западная социология. СПб.: Ювента, 1997, 286 с.
6. Демографический энциклопедический словарь // Гл. ред. Д. И. Валентей. М.: Советская энциклопедия, 1985, 608 с.

7. Engels F. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. Bakı: Qızıl Şərq, 1971, 375 s.
8. Жданко Т.А. Внутрисемейные отношения. М., Мысль, 1991, 287 с.
9. Кон И.С. Ребенок и общество. М.: Наука, 1988, 243 с.
10. Маркович Д.Ж. Общая социология. М.: ВЛАДОС, 1998, 431 с.
11. Осипов Г.В. Социология. М., Мысль, 1990, Мысль, 446 с.
12. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология. М.: Центр, 2000, 256 с.
13. Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи. М.: Мысль, 1974, 309 с.
14. Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи. М., Мысль, 1974, 308 с.
15. Харчев А.Г., Богославская Н.Ф., Мацковский М.С. Семья и общество. М.: Наука, 1982, 128 с.
16. Харчев А.Г. Исследования семьи: на пороге нового этапа // Социологические исследования, 1986, №3, с. 23-33
17. Həsənova L. Azərbaycanca nikahın bəzi problemləri // Tarix və onun problemləri, 1998, №4, s. 106-109
18. www.azstat.org/library/index.php

Назакат Сальманова

СПЕЦИФИЧНОСТЬ СЕМЬИ КАК СОЦИАЛЬНОГО ИНСТИТУТА

Резюме

В статье рассматривается семья, исторические формы семьи, мнения ученых по изучаемым вопросам. Раскрываются исторические этапы семьи как социального института, их особенности. Дается информация о браке и его видах, уделяется внимание особенностям моногамной и полигамной семьям. Отмечается, что в современном Азербайджане проводятся мероприятия государственной важности в целях укрепления семьи.

Ключевые слова: семья, групповые браки, полиандрические браки, пуналуавые семьи, синдиасмические семьи, моногамные семьи

Nazakat Salmanova

FAMILY SPECIFICITY AS A SOCIAL INSTITUTE

Summary

The article examines the family, the historical forms of the family, the opinions of scientists. It also discloses historical stages of the family as a social institute and their features. The article gives information about marriage and its types, the main attention is paid to the monogamous and polygamous families. It is noted that in modern Azerbaijan, state importance events are carried out to strengthen the family.

Keywords: family, group marriages, polyandric marriages, punual families, sindiasmic families, monogamous families